

В. А. Студінський

ТОРГІВЛЯ ТА ФІНАНСИ МІСТ УКРАЇНИ У XIII—XVII СТОЛІТТЯХ

Тривалий час в історичній літературі вважалося, що після монголо-татарської навали економічне життя міст, які знаходилися на сучасних українських землях занепало та ця територія випала із цивілізаційного розвитку на кілька століть, що зумовило її відставання значним чином. З іншого боку вважалося, що правонаступницею Русі стала Володимирсько-Суздальська земля, яка сконцентрувала на собі торгівлю між Заходом і Сходом, що зумовило концентрацію відповідних фінансових ресурсів для подальшого піднесення. Проте, як показують дослідження, жодної передачі економічної, фінансової та політичної влади Києвом не відбулось. Давньоруські міста опинилися у новій економіко-політичній системі координат і визначило їхній подальший вектор розвитку. Разом з тим, у визначений період розширилася мережа міст, торговельних шляхів, сформувався новий ринок і система муніципального управління, що давало українським містам концентрувати значні фінансові ресурси.

Ключові слова: місто, фінанси, торгівля, господарський розвиток, ринок.

Татаро-монгольська навала на Русь у 1240-х рр. мала серйозні деструктивні наслідки на всі сфери життєдіяльності держави. Торгівля та фінансова сфера не була у цьому зв'язку винятком. Тривалий період в історичній літературі вважалося, що Русь мало не повністю була знищена, активне соціальне життя припинилося і випала європейської історії на кілька століть. Та з таким твердженням можна посперечатися вже тому, що на всіх територіях Русі монголо-татарські завойовники мали далеко не однаковий деструктивний вплив. Разом із тим великі міські центри доволі активно відроджувалися і поступово займали своє попереднє місце

в економічному житті континенту. Дійсно, було перекроєно адміністративно-політичну карту, відбулася певна децентралізація системи управління територіями. Але про передачу влади якомусь іншому політичному центру не могло бути мови навіть тому, що влада Києва і в до монгольський період швидше символічну, хоча і авторитетну, адміністративно-політичну роль. Власне міські центри мали широкі автономні права управління.

Важлива роль у економічному відродженні територій належала саме містам як центрам політичного, господарського та культурного життя. У цьому зв'язку достатньо сказати, що основна маса міських центрів знаходилася саме в Західній та Південно-Західній Русі [Горський, 2004, с. 147]. Як видно із наведеної таблиці, найбільша кількість міських поселень мала місце в землях, які географічно у нинішній час знаходяться на території України та Білорусі.

У історичній та економічній літературі не існує універсального і однозначного визначення міста як системи. Та однією із визначальних ознак міста є торгівля. Тобто місто є торговим центром певної території. Зокрема, Макс Вебер вважав, що «з точки зору суто економічного визначення, містом можна таке населене місце, мешканці якого у своїй більшості живуть не землеробською працею, а торгівлею і промисловістю» [Вебер, 2001, с. 335]. Такої ж думки притримувався відомий радянський історик Б. Греков, який говорив про те, що «місто є населеним пунктом, в якому зосереджено промислове та торгове населення, тою чи іншою мірою відірване від землеробства» [Греков, 1953, с. 98]. М. Тихомиров уточнював, що «для міст Русі характерним є високий ступінь ремесла та торгівлі» [Тихомиров, 1975, с. 25]. М. Гру-

шевський відзначав, що «лідером міських співтовариств був патрицій, значимість якого базувалася на капіталі, створеному насамперед на торгівлі» [Грушевський, 1992, с. 333]. На завершення розгляду данного аспекту можна послатися на сучасного українського історика А. Чуткого, який констатує, що «міста в Русі виникали, як і у всій Європі, на основі старих родоплемінних центрів на перехрестях торгових шляхів, на основі феодальних замків, їх засновували князі — тобто місто виступало головним осередком органів влади, концентрації ремісників та торгівлі» [Чуткий, 2013, с. 112].

Тут лише зазначимо, що найбільш відомі міста Древлянщини як Іскоростень (Коростень), Малин, Вручий (Овруч), Радомисль (Радомишль) у ранньофеодальний період засновуються як родові обійстя на перетині торгових шляхів, при цьому виконуючи оборонно-захисні функції територій. Зокрема, у цьому зв'язку можна згадати, що, на думку Л. Похилевича древній шлях із Києва на Іскоростень (Коростень) та Овруч пролягав через Біличі, перегинач Іршінь в районі романівни. Потім він пролягав на Рубежів ку, Кисилевичі, Нову Греблю, поблизу Дружні і Закалець до Макалевичів на Тетереві [Похилевич, 1887, с. 47].

Швидше всього, що потім шлях пролягав на Малин, Чоповичі та Ушомир. Іскоростень був, якби одним із головних центрів на цьому шляху. У Малині чи в с. Мигалки шлях роздвоювався і повертав на Радомишль. Як не дивно, Але сьогоднішні автошляхи пролягають у таких же напрямках. А залізниця Київ—Ковель практично накриває давній шлях із Києва у Древлянську землю. Тому, і після монголо-татарської навали ці шляхи зберігали свою торговельну функцію. Не виключено, що пересування по шляхові визначало і відстань між важливими населеними пунктами, оскільки добовий пробіг коня становив 25 верст (близько 30 км). Сучасна топографія також підтверджує цю думку, оскільки середня відстань між населеними пунктами міського типу становить саме 27—32 км.

Якщо звернути увагу на народний епос, зокрема билини, то місто у них зображається мало не як «земля обітована», де править мудрий князь зі своїм двором. У місто прагнуть потрапити кращі люди, тобто найбагатші, і вони себе реалізовуватимуть саме у міському просторі. У місті значно вищий рівень життя, ніж у сільській місцевості, більш комфортніше і захищеніше життя. Для цього в епосах не жалкують метафор та гіпербол. Для сільського мешканця житель міста здається казково багатим і він має доступ практично до всіх благ світу, оскільки там часто здійснюються торги та бувають купці з усіх усюд. Все це, на думку окремих вчених-істориків, є свідченням далекої урбанізації, якщо розуміти під нею не лише проникнення в соціум явищ міського життя, але й головним

Міські поселення Русі у XII—XIII ст.

Землі	Загальна кількість укріплених міських поселень	У т. ч., понад 1 га
Волинська	96	31
Галицька	84	22
Київська	115	20
Муромська	6	1
Новгородська	50	10
Переяславська	78	15
Пінська	12	2
Полоцька	57	13
Рязанська	50	11
Смоленська	156	12
Суздальська	78	29
Чернігівська	268	32

чином сприйняття міста, міського способу життя як високого, часто недосяжного образу чирівня [Рабинович, 1984, с. 103].

Місто, дійсно, виконує головну роль не лише в концентрації влади і капіталу, але і комунікативну в сфері виробництва, обміну і споживання товарів. Монголо-татарська навала пригальмувала зростаючу роль міст, але одночасно дала можливість динамізувати міський розвиток у нових площинах та якостях.

Не зважаючи на певний дефіцит джерел, можна все-таки стверджувати, що навіть у перші роки після монголо-татарської навали ряд міст залишилися торговими центрами і привертати увагу іноземних купців. Зокрема, це стосується Києва. Так, у 1246 р. мандрівник Плано де Карпіні у своїх записках зауважив, що «більшість людей в Русі переїто татарамі». При цьому він говорить, о до Києва прибули купці із Польщі та Австрії. Наступного року тут він зустрів купців із Генуї, Венеції, Пізи, Аккри, називаючи при цьому імена купців. Такий опис свідчить про те, що Київ, можливо, втратив провідну політичну роль, проте зберігав унікальне значення у сфері торгівлі між Заходом та Сходом та залишався одним із торгових центрів у Центральній Європі [Україна ..., 2009, с. 49—50]. Це давало можливість концентрувати значну кількість фінансових ресурсів для відродження міста та його розвитку. Та разом з тим, Київ постійно залишався мішенню для чужоземців, які організовували збройні набіги, аби пограбувати місто і частину матеріальних ресурсів вивезти із собою.

Тому говорити про те, що Київ та деякі інші міста Русі втратили свою унікальність і значимість на континенті, а також свою значимість у економічній, фінансовій, культурній та політичних сферах, і про передачі верховенства влади у Володимирсько-Суздальську землю немає жодних підстав та відповідної логіки. Та й стверджувати про якусь право-

наступність немає необхідності, оскільки після монголо-татарської навали на руських землях (зокрема тих, що входять до сучасної України та Білорусі) змінилася система, економічних і фінансових координат та напрямів розвитку торгівлі. Міста займають свої ніші у новому геополітичному просторі [Студінський, Верба, Терещенко, 2010, с. 26—27].

Так, у Галицько-Волинській землі відбуваються Галич, Володимир та Луцьк, а також засновується Львів та побудований Холм. Трохи згодом виникають нові міста-фортеці у Смотричі, Боготі та Кам'янці. Після фактичного падіння влади Орди в українських землях активно розвивається містобудування. Зокрема, наприкінці XIV — на початку XV ст. на Поділлі зводяться нові замки Жванець, Рів, Ялтушків, Лютичів, Дашів, Вінниця. На Київщині оборонні замки споруджуються в Житомирі, Білгороді, Вишгороді, Каневі, Чорнобилі, Черкасах [Історія ..., 1979, с. 39—40]. Укріплюються і колишні міста в древлянщині, зокрема це стосується Овруча, Коростеня і Малина. Подібні процеси проходять і на порубіжні сучасних територій України та Білорусі.

На думку білоруського дослідника Ю.Бахана, головною причиною створення міст у XIV-XV століттях було викликано інтенсивністю економічного розвитку держави та потребою формування внутрішнього ринку [Бохан, 2007, с. 19—20].

Торгівля відігравала велику роль для стимулювання ремісництва у містах, оскільки ремісник в першу чергу працював на ринок і був зацікавлений у реалізації своєї продукції. Протягом XVI—XVII ст. міський ринок став головним місцем, де селянин і ремісник міг реалізувати свою продукцію та одержати відповідний дохід. Товарообмін пов'язував місто не тільки з селом, містечками, але і з великими містами. Ті, у свою чергу, ставали центрами міжнародної торгівлі і пов'язували між собою країни. Постійні торговельні зв'язки формували мережу транспортних комунікацій [Сас, 1989, с. 125—126].

Поряд з укріпленими стінами міста знаходилася площа, де відбувався торг. У цей історичний період формується система місцевої, регіональної та зовнішньої (міжнародної) торгівлі. До того ж, у XIV—XVII ст. відбувається процес обґрунтування торговців у містах і формування торгових гільдій. Торгівля ставала одним з головних джерел формування фінансової системи міста.

В українських містах у 1570-ті рр. певна кількість жителів займалося безпосередньо торгівлею. Зокрема, в Константинові було 20 торговців-перекупників, Острозі — 19, Чуднові — 13, Степані — 10, Овручі — 9, Житомирі — 4. У середині 1560-х рр. у Луцьку нараховувалося 36 міщан, які займаються перекупкою. Там же певна частина ремісників займалася як ви-

робництвом, так і безпосередньою реалізацією своєї продукції. Зокрема, з 79 луцьких хлібників у торгах брали участь 19 осіб, майже чверть від їх загального числа. Із 33 м'ясників 15 осіб брали систематичну участь у торгах, що становила 45,4 %, із 33 шевців — 2 особи (6 %), із 29 скорняків — 9 осіб (31 %). Певну групу склали торговці, які володіли лавками (29 осіб). Загальна кількість луцьких міщан, які сплачували збір за право ведення торгівлі в місті, перевищувала 100 осіб. Треба також відзначити, що у XV—XVII ст. відбувається процес диференціації в середовищі торговців на дрібних, середніх та крупних [Скорик, 2011, с. 14—15].

Однією з поширених форм ведення торгівлі були ярмарки. Треба зауважити, що ярмарки не були суто українським явищем. Але, незважаючи на спільні з європейськими риси, тут вони мали не тільки національну, але і місцеву специфіку. Ярмарок, як система торговельно-економічних відносин, свідчила в першу чергу про те, що сформувався внутрішній ринок. Початок проведення ярмарків пов'язувалось з певними християнськими святами і вони отримували назви: Водохресна, Троїцька, Воздвиженська, Георгіївська та ін. На ярмарках не тільки торгували, а й укладали угоди на виробництво і оптові постачання тих чи інших товарів. Ярмарки проводилися один—два рази на рік і тривали від декількох днів до декількох тижнів [Берковський, 2005, с. 10].

Великий вплив на розвиток торгівлі, зокрема, у Волинському воеводстві в середині XV — першій половині XVII ст. мала соціальна та етнічна структура купецтва, основи якої були закладені в попередні періоди. На думку сучасного українського історика В.Р. Берковського, активне залучення Волині у систему міжрегіональної та міждержавної торгівлі вплинуло на появу певних характерних змін у соціальній і національно-етнічній структурі торговців. Головним чином це проявилось в зростанні ступеня їх диференціації та спеціалізації. Характерною особливістю даного історичного періоду є домінуюча роль магнатів та шляхти в торговельних операціях міжрегіонального і міждержавного рівня. Товарне виробництво магнатських латифундій Заславських, Корецьких, Острозьких, Чорторійських та інших потужних волинських родів було зорієнтовано на вивезення продукції в Гданськ (тобто безпосередній вихід на міжнародний ринок). На рівні краю (регіону) ключові позиції за собою продовжували зберігати професійне купецтво.

В купецькому середовищі зберігається поділ не стільки за етнічними, скільки за релігійною визначенням. Зокрема, сформувалися основні купецькі та фінансові групи — християнська і іудейська (єврейська). Останні утримували першість у відкупках місцевих зборах і податках, лихварстві і рант'єрстві. Водночас внутрішня і міжрегіональна торгівля були сферою

діяльності купців-християн. Тут варто зазначити, що в українських землях, які входили до складу Великого Князівства Литовського і Речі Посполитої не спостерігається чіткого і різкого розділу в середовищі купців на католиків і православних [Юргенсон, 2011, с. 182—183].

Важлива роль у розвитку міської торгівлі грали монетна та фінансова системи, а також пов'язані з ними способи рахунку. Так, у Києві в другій половині XIII—XVI ст. в обороті активно використовувалися гривні і їх частини. До того ж широко застосовувалася практика мита — у розмірі 1/10 від фактичної кількості товару. Мито бралось як за ввезення, так і вивезення товару. Транзитне мито також мало місце, але воно не була значною часткою у загальних обсягах митних зборів, оскільки Київ у той час грав роль «міста-складу» в системі міжнародної торгівлі. Що ж стосується фінансової системи Києва, то вона була схильна до трансформацій, зумовленими загальними історичними процесами. Та головна роль у формуванні і функціонуванні цієї системи належала торгівлі.

На українських землях, що перебували під владою Великого Князівства Литовського, в обігу було кілька видів грошових одиниць. Основний з них виступав литовський гріш, який протягом XV—XVI ст. дорівнював 10 пенязям. Найбільш великою лічильною одиницею литовських грошей була копа, становила 60 грішів. Багато торговельних і кредитних операцій виконувалося з використанням монети Польського королівства — польського гроша. Найбільш уживаною грошово-лічильною одиницею польських грошів був злотий (дорівнював 30 грошам). На грошовому ринку України також звертався «широкий» (празький) грош, що дорівнював 12 литовським пенязям [Сас, 1989, с. 126—127].

Своєрідність і самобутність торгівлі міст України у період XV—XVII ст. полягали в тому, що вона проводилася в умовах наявності міського самоврядування. І головна роль тут належала Магдебурзькому праву, яке, власне, було системою прав і обов'язків міських жителів, де центральним елементом було право здійснення власної політики адміністративного управління містом, що доповнювалося економічними перевагами. В історичній перспективі Магдебурзьке право сприяло формуванню у міських жителів розуміння свого особливого правового і економічного становища.

Таким чином, формування і розвиток торговельної та фінансової сфер міста в українських землях у період XIII—XVII ст. визначається наступними моментами:

- ще в домонгольський період на землях сучасної України була розвинена мережа міст, які виконували не тільки політичні, але, головним чином, торговельні та економічні функції, де концентрувалися значні фінансові ресурси;
- незважаючи на те, що міська мережа міст Русі була практично зруйнована в результаті монголо-татарської навали, роль міст не втратила свого значення в економічному житті територій і населення;
- міста впливали на розвиток системи зовнішньої (міжнародної), регіональної та місцевої торгівлі, а також на формування станової складової у середовищі торговців;
- особлива роль у розвитку торговельної та фінансової сфер належала системі широких автономних прав управління містом — Магдебурзькому праву.

Берковський В.Г. Розвиток торгівлі Волинського воеводства середини XVI — першої половини XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Одеса, 2005. — 20 с.

Бохан Ю. Специфіка складання гарадської сетки Вялікаго княства Літоўскаго у XV—XVI стст. // Україна і Велике Князівство Литовське в XIV—XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі. — Кам'янець-Подільський, 2007. — С. 19—20.

Вебер М. История хозяйства. Город. — М., 2001. — 576 с.

Горский А.А. Русь. От славянского расселения до Московского царства. — М., 2004. — 368 с.

Греков Б.В. Киевская Русь. — М., 1953. — 570 с.

Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. 3. — 592 с.

Історія Української РСР. — К., 1979. — Т. 1, кн. 2. — 344 с.

Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. — К., 1887. — 176 с.

Рабинович М.Г. Древнерусский город в былинах // Древнерусский город. — К., 1984. — С. 102—104.

Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — К., 1989. — 232 с.

Скорик А. Український ярмарок: соціально-економічне явище і субкультурний феномен. — Полтава, 2011. — 340 с.

Студінський В.А., Верба Д.В., Терещенко О.В. Фінанси Києва: історія та сьогодення. — К., 2010. — 320 с.

Тихомиров М.Н. Древняя Русь. — М., 1975. — 432 с.
Україна: хронологія розвитку. — К., 2009. — Т. 3. — 696 с.

Чуткий А. На перехресті торгових шляхів. — К., 2013. — 616 с.

Юргенсон В.А. Монеты Ягайла и Витовта // Вялікае княства Літоўскае у XIV—XV стст.: суперніцтва, супрацоўніцтва, урокі. — Мінск, 2011. — С. 182—183.

В. А. Студинський

V. A. Studynsky

ТОРГОВЛЯ И ФИНАНСЫ ГОРОДОВ УКРАИНЫ В XIII—XVII ВЕКАХ

Длительное время в исторической литературе считалось, что после монголо-татарского нашествия экономическую жизнь городов, которые находились на современных украинских землях в упадок и эта территория выпала из цивилизационного развития на несколько веков, что обусловило ее отставание значительным образом. С другой стороны считалось, что правопреемницей Руси стало Владимиро-Суздальская земля, которая сконцентрировала на себе торговлю между Западом и Востоком, что обусловило концентрацию соответствующих финансовых ресурсов для дальнейшего подъема. Однако, как показывают исследования, ни одной передачи экономической, финансовой и политической власти Киевом не произошло. Древнерусские города оказались в новой экономико-политической системе координат и определило их дальнейший вектор развития. Вместе с тем, в определенный период расширилась сеть городов, торговых путей, сформировался новый рынок и система муниципального управления, что давало украинским городам концентрировать значительные финансовые ресурсы.

Формирование и развитие торговой и финансовой сфер города в украинских землях в период XIII—XVII вв. определяется следующими моментами: еще в домонгольский период на землях современной Украины была развитая сеть городов, которые выполняли не только политические, но, главным образом, торговые и экономические функции, где концентрировались значительные финансовые ресурсы; несмотря на то, что городская сеть городов Руси была практически разрушена в результате монголо-татарского нашествия, роль городов не потеряла своего значения в экономической жизни территорий и населения; города влияли на развитие системы внешней (международной), региональной и местной торговли, а также на формирование сословной составляющей в среде торговцев; особая роль в развитии торговой и финансовой сфер принадлежала системе широких автономных прав управления городом — Магдебургскому праву.

Ключевые слова: город, финансы, торговля, хозяйственное развитие, рынок.

TRADE AND FINANCE OF CITIES OF UKRAINE IN 13th—17th CENTURIES

For a long time in the historical literature, it was believed that after the Mongol invasion of the economic life of the towns that were on the modern Ukrainian lands into decay and the area fell out of the development of civilization for several centuries, which resulted in its backlog significantly. On the other hand, it was believed that the successor of Rus' became Vladimir-Suzdal' land, which focused on itself the trade between West and East, which led to the concentration of adequate financial resources for further development. However, studies show that any transfer of economic, financial and political power of Kyiv did not happen. Ancient city found themselves in a new economic-political coordinate system and defined the further vector of development. However, in a certain period expanded the network of cities, trade routes, has formed a new market and the system of municipal government, which gave Ukrainian cities concentrating significant financial resources.

The formation and development of commercial and financial areas of the city in the Ukrainian lands in the period of 13th—17th centuries is defined by the following points: in the pre-Mongol period in the lands of modern Ukraine was a developed network of cities, which served not only political, but mainly commercial and economic functions, where concentrated significant financial resources; despite the fact that the urban network of cities of Rus' were practically destroyed by the Mongol invasion, the role of cities has not lost its importance in the economic life of the territories and the population; the city influenced the development of the system of external (international), regional and local trade as well as on the formation of the class component in the environment of merchants; a special role in the development of trade and financial spheres belonged to the system wide Autonomous rights of management the city Magdeburg law.

Keywords: city, finance, trade, economic development, market.

Одержано 4.06.2016